

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
9/1 (2025), 1-23

Türk Tıp Tarihin'deki Bütüncül Sağlık Yaklaşım Örnekleri
Examples of Holistic Health Approaches in Turkish Medical History

Funda Eldemir

Yaşlı Bakım Programı Öğretim Görevlisi Doktor, Sağlık Bilimleri Üniversitesi,
Gülhane Sağlık Meslek Yüksekokulu, İstanbul / Türkiye
Elderly Care Program Lecturer Doctor, Health Sciences University, Gulhane
Health Vocational School, Istanbul / Turkey
E-posta: funda.eldemir@sbu.edu.tr.
ORCID ID: 0000-0001-9579-2036

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Kasım/November 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Aralık/December 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz/Summer

DOI: jad.1592820

Cite as / Atıf: Eldemir, Funda. "Türk Tıp Tarihin'deki Bütüncül Sağlık Yaklaşım Örnekleri". *Journal of Analytic Divinity*, 9/1, 2025, 1-23.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Funda Eldemir)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Funda Eldemir %100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Sağlık insanlık tarihi boyunca çeşitli kültür ve medeniyetler tarafından farklı şekillerde tanım bulmuştur. İnsan, biyolojik ve psikolojik boyutlarının yanı sıra ruhsal ve sosyal boyutlarıyla da bir bütün olarak var olan biyopsikososyal canlıdır. Bu bakış açısı geçmişten bugüne devam eden bütüncül sağlık anlayışının bir yansımasıdır. Bu çalışmanın amacı, Türk tıbbı tarihindeki bütüncül sağlık yaklaşımlarını incelemektir. Bu çalışmada, Türk tıbbı tarihindeki bütüncül sağlık anlayışına dair eski tıbbi eserler ve modern kaynaklar incelenmiştir. Araştırma sürecinde literatür taraması yöntemi kullanılmış, tarihsel kaynaklar ve konuyla ilgili akademik çalışmalar sistematik bir şekilde analiz edilmiştir. Türk tıbbı, tarihsel süreçte sağlık ve hastalık anlayışını fiziksel, ruhsal ve sosyal boyutları bir arada ele alan bütüncül bir modelle geliştirmiştir. Antik Yunan ve İslam tıbbı etkileri, özellikle İbn Sînâ ve Râzî gibi hekimlerin beden-ruh dengesine verdikleri önemle Türk tıbbını şekillendirmiştir. Osmanlı döneminde ise, hekimler yalnızca biyolojik değil, psikolojik ve manevi faktörlere de odaklanarak bütüncül tedavi yöntemlerini benimsemişlerdir. Bu yaklaşım, modern tıbbın temellerine katkı sağlamış ve günümüzde de sağlık anlayışına bütüncül bir perspektif sunmaktadır. Çalışma, Türk tıp tarihindeki bu yaklaşımın, modern tıbbın biyopsikososyal modelle paralel olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Türk tıp tarihindeki bütüncül yaklaşımı öne çıkaran şahsiyetlerin katkılarını kronolojik olarak ele alarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Hastalık, Bütüncül Sağlık, Biyopsikososyal Yaklaşım, Türk Tıp Tarihi

Abstract

Health has been defined in various ways by different cultures and civilizations throughout human history. Humans are biopsychosocial beings, existing as a whole not only in biological and psychological terms but also in spiritual and social dimensions. This perspective is a reflection of the holistic approach to health that has continued from the past to the present. The aim of this study is to examine the holistic health approaches in the history of Turkish medicine. This study examines historical medical texts and modern sources related to the holistic health approach in Turkish medicine. The research process employed a literature review method, systematically analyzing historical sources and academic works related to the topic. Throughout history, Turkish medicine has developed a holistic model of health and disease, considering physical, psychological, and social dimensions together. The influences of Ancient Greek and Islamic medicine, particularly the emphasis on the mind-body balance by prominent physicians like **Ibn Sina** and **Razi**, shaped Turkish medicine.

During the Ottoman period, physicians focused not only on biological factors but also on psychological and spiritual elements, adopting holistic treatment methods. This approach contributed to the foundations of modern medicine and continues to offer a holistic perspective on health today. The study shows that the holistic approach in Turkish medicine is parallel to the modern biopsychosocial model. Additionally, by chronologically examining the contributions of key figures who emphasized the holistic approach in Turkish medical history, this work provides a valuable contribution to the literature.

Keywords: Health, Illness, Holistic Health, Biopsychosocial Approach, Turkish Medical History

Giriş

Sağlık insanlık tarihi boyunca çeşitli kültür ve medeniyetler tarafından farklı şekillerde tanım bulmuştur. Dünya Sağlık Örgütü sağlığı, yalnızca hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal olarak tam bir iyilik hali olarak tanımlamaktadır. Bu bakış açısı geçmişten bugüne devam eden bütüncül sağlık anlayışının bir yansımasıdır. Türk tıp tarihin de de bu bütünsel yaklaşım benimsenmiş, insan bir bütün olarak ele alınmış ve beden-zihin-ruh dengesini esas alan tedavi yöntemleri geliştirmiştir. Bu çalışmada bütüncül yaklaşımların Türk tıbbındaki tarihsel gelişimi ve uygulamaları incelenmiştir. Bütünsel sağlık, bireyin biyolojik, psikolojik, sosyal ve ruhsal boyutlarını bir arada ele almaktadır. Bu durum bireyin hastalıklarının yalnızca fiziksel nedenlerle değil çıkan duygusal ve sosyal sebeplerden de kaynaklandığını ileri sürmektedir. Biyopsikososyal sağlığa yaklaşımla hastalığın sadece fiziksel belirtileri değil duygusal, ruhsal ve sosyal etkileri de ele alınarak kapsamlı bir iyileşme sağlanır.¹

George L. Engel tarafından 1977 yılında geliştirilen biyopsikososyal model, modern tıpta bütünsel bir bakış açısı sunmaktadır. Bu model, sağlık hizmetlerinde hastaların sadece fizyolojik durumlarının değil, psikososyal ihtiyaçlarının da dikkate alınması gerektiğini öne sürmektedir. Tarih boyunca Türk tıbbında da bu yaklaşımın izlerini bulmak mümkündür.²

Yöntem

Bu çalışma, **Türk Tıp Tarihi'nde bütüncül sağlık anlayışının gelişimini** incelemek amacıyla, nitel araştırma yöntemlerine dayalı olarak tasarlanmıştır. Araştırma sürecinde

¹ David M. Clark, *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*, (New York: Springer, 2023), 110.

² George L. Engel, "The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine", *Science* (1977), 196(4286), 129–136.

literatür taraması yöntemi kullanılmış, tarihsel kaynaklar ve konuyla ilgili akademik çalışmalar sistematik bir şekilde analiz edilmiştir.

Literatür Taraması:

Çalışmanın temelini oluşturmak üzere Web of Science, PubMed ve diğer akademik veri tabanlarında "Sağlık", "Hastalık", "Bütüncül Sağlık", "Biyopsikososyal Yaklaşım", Türk Tıp tarihi, "Health", "Illness", "Biopsychosocial Approach", "Holistic Health", "Turkish Medical History" gibi anahtar kelimelerle literatür taraması yapılmıştır.

1. Tarihsel Verilerin Analizi:

Türk tıp tarihinde bütüncül sağlık yaklaşımlarına yönelik bilgilerin tarihsel bağlamda değerlendirilmesi amacıyla, eski dönemlere ait tıbbi eserler ve modern kaynaklar incelenmiştir. Özellikle "şifa", "hastalık" ve "sağlık" kavramlarının tanımları, Hippocrates, İbn Sînâ ve El-Bîrûnî gibi bilim insanlarının yazılı eserlerinden hareketle analiz edilmiştir. Tıbb-ı Nebevi, Hacı Paşa'nın eserleri, Sabuncuoğlu Şerefeddin'in cerrahi çalışmaları ve Ahmet Süheyl Ünver'in tıp tarihi incelemeleri gibi kaynaklardan yararlanılmıştır.

2. Kültürel ve Sosyal Etki İncelemesi:

Türk tıbbının, farklı medeniyetlerin (Antik Yunan, İslam medeniyeti, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi) etkileri altında nasıl şekillendiği analiz edilmiştir. Sağlık ve hastalık anlayışlarının, dini ve kültürel inançlarla nasıl birleştiği incelenmiştir. Türk tıbbında hastalık ve sağlık anlayışındaki bütüncül yaklaşımlar, belirli dönem ve coğrafyalara göre sınıflandırılarak incelenmiştir.

3. Karşılaştırmalı Yaklaşım:

Çalışmada, Türk tıbbındaki bütüncül yaklaşımlar, modern biyopsikososyal modellerle karşılaştırılarak ele alınmıştır. Bu sayede tarihsel süreçteki uygulamaların günümüz tıp anlayışıyla ilişkisi değerlendirilmiştir. Bütüncül sağlık anlayışının Türk Tıp Tarihi'ndeki yeri, dönemin inançları, sosyal yapısı ve coğrafi koşulları bağlamında yorumlanmıştır.

4. Sonuçların Sentezi:

Çalışmadan elde edilen bulgular bir araya getirilerek, Türk tıbbının bütüncül sağlık anlayışına katkıları tarihsel ve teorik bir çerçevede tartışılmıştır.

Dahil Edilme Kriterleri

1. Bütüncül Yaklaşım: Şifa, sağlık ve hastalık kavramlarını biyopsikososyal ve manevi yönleriyle ele alan eserler seçilmiştir.

2. Bilim İnsanları: İbn Sînâ, El-Bîrûnî, Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî gibi türk-İslam dünyasının önde gelen hekimleri ile Sabuncuoğlu Şerefeddin, Sâlih b. Nasrullah Efendi gibi Osmanlı hekimlerinin eserleri temel alınmıştır.

3. **Türk Tıp Tarihi:** Türk ve İslam tıbbının sağlık anlayışıyla ilgili birincil kaynaklar (örneğin; *Kitâbü's-Şifâ*, *Kitâbü's-Saydele*) ve bunlara yönelik modern akademik çalışmalar incelenmiştir.

Dahil Edilmeme Kriterleri

1. **Dar Kapsamlı Eserler:** Sadece spesifik bir hastalık ya da tek bir tedavi yöntemine odaklanan eserler, bütüncül yaklaşımı değerlendirme dışı tutmak için çalışmaya alınmamıştır.

Sınırlılıklar

1.**Belirli İsimlere Odaklanma:** Çalışma kapsamında, İbn Sînâ, El-Bîrûnî, Sabuncuoğlu Şerefeddin ve Sâlih b. Nasrullah Efendi gibi tarihsel ve bilimsel açıdan öne çıkan hekimlere odaklanılmıştır. Ancak, dönemin diğer önemli hekimlerinin ve halk hekimliğinde yer alan uygulayıcıların tamamını ele almak mümkün olmamıştır.

2.**Kapsam Sınırlamaları:** Bütüncül sağlık anlayışı çerçevesinde belirli kavram ve yaklaşımların incelenmesi, hekimlerin diğer tıbbi uygulama ve teorilerini detaylı bir şekilde ele almayı sınırlandırmıştır.

1.Antik Dönemde Bütüncül Yaklaşımlar

1.1.Eski Hint Uygarlığında Hastalık ve Sağlık

Türk tıp tarihinde bütüncül sağlık anlayışının kökleri, antik tıp alimlerinin görüşlerine kadar uzanır. M.Ö. 2300 yıllarında yükselen Eski Hint medeniyetinde hava, toprak, su ve ateş, farklı vücut sıvılarında ortaya çıkan ve dengede olan önemli unsurlardır. Bu denge bozulduğunda hastalık ortaya çıkar. Bu anlayış, Antik Yunan uygarlığının hekimi Hipokrat'ın daha sonra değineceğimiz dört sıvı teorisine benzemektedir. Eski Hint kültüründen bugüne kadar gelen hastalık ve sağlık uygulamaları olan Ayurveda, Yoga, günümüzde Hindistan'da uygulanmaktadır. Ayurveda kelime olarak "uzun yaşamanın tüm bilgisi", "Hayat bilgisi" anlamına gelir. Buna göre insanın üç amaç için çabalaması gerekir: gençliği ve canlılığı korumak, zenginliği artırmak ve dünya çapında barışı sağlamak.³

Sağlığı uzun süre korumak için yemek, uyku ve sabır gereklidir. Ayurveda uygulaması yapan hekimler bedeni, zihinsel varlığı ve kişilik özelliklerini birbirleriyle etkileşim halinde bir bütünlük içinde görürler. Bu bakış bugünün bütünsel anlayışı ile özdeşleşmektedir. Eski Hint medeniyetindeki hastalık ve sağlık anlayışı, Çin, İran ve Sümer

³ Parasuraman, Subramani, Gan Siaw Thing, and Sokkalingam Arumugam Dhanaraj, "Polyherbal Formulation: Concept Of Ayurveda", *Pharmacognosy reviews* 8.16 (2014): 73.

medeniyetleriyle etkileşime girmiş ve Antik Yunan ve Orta Çağ İslam tıbbının temelini oluşturmuştur.⁴

1.2.Eski Hint Uygarlığında Hastalık ve Sağlık

Çin medeniyetinin en çok bilinen filozofu Konfüçyüs: "İyi bir doktor, insanları tedavi eden değil, insanların sağlığını koruyandır." Demıştır. Taoizm dışında, eski Hindistan'da olduğu gibi eski Çin'de de Hipokrat'ın Dört Akışkan teorisine benzer bir anlayış vardır. Antik Çin'de evrende, dünyada ve insan vücudunda ağaçlar, ateş, kaplumbağalar görülüyordu. Beş element (gümüş, metal ve su) birbirleriyle etkileşime girer. Zamanla bu beş element teorisi Taoizm'in Yin-Yang teorisiyle birleştirildi. Tao felsefesinde bedene ilişkin üç önemli kavram vardır. Aynı zamanda beden açısından negatif, pasif ve dışıl bir güçtür ve ruhu temsil eder. Yang ise olumlu, aktif ve erkeksi niteliklere sahip, karşıt bir güç olan kandır. Yin ve Yang, insan vücudunda birbirine zıt, birbiriyle çelişen ama aynı zamanda denge içinde bir arada var olan ve yaşam enerjisini destekleyen güçlerdir. Chi yaşam enerjisidir ve nefes almanın, ruhun ve yaşamın ilkesi veya özüdür. Chi'nin dolaşırken tıkanması, eksikliği veya fazla akışı, Yin ve Yang'ın dengesizliğine dolayısıyla da hastalıklara yol açar.⁵

1.3.Eski Yunan Uygarlığında Hastalık ve Sağlık

Tıbbın babası olarak bilinen Hipokrat (M.Ö 460- M.Ö 370) yaşadığı sürece tıp öğretti Tıp Okulu'nu kurdurmakla anılır. Hipokrat'a göre hastalık bedendeki dört mizacın (kan, kara safra, sarı safra ve balgam) dengesinin yitirilmesi ile olur. Hipokrat için sağlık bu dengenin tekrar oluşması ile gerçekleşir. Doğanın iyileştirme yeteneği olduğuna inanan Hippokrates daha çok gözlemci bir uygulamacı olmuştur. Hipokrat, "Önce söz, sonra ilaç, en sonunda bıçak" diyerek, tedavi sürecinde konuşmanın ve psikolojik yönlerin de önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir.⁶ Aristoteles (MÖ 384-MÖ 322) bir Yunan filozofu ve Platon'un öğrencisiydi Aristoteles, çok yönlü çalışmaları bütüncül bakış açısına önemli katkı sağlamıştır. Anatomi, astronomi, embriyoloji, coğrafya, jeoloji, meteoroloji, fizik ve zooloji çalışmakla birlikte estetik, etik, hükümet, metafizik, siyaset, ekonomi, psikoloji, retorik ve teoloji üzerine yazmış ve eğitim, yabancı gelenekler, edebiyat ve şiir üzerine de çalışmıştır. Aristo; "Kalp isteklerin, hırsların ve ruhun merkezidir. Çok ısınan kalbi

⁴ Jaiswal, Yogini S. ve Leonard L. Williams, "Ayurveda'ya Bir Bakış - Hint Geleneksel Tıbbının Unutulmuş Tarihi Ve İlkeleri", *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi* 7.1 (2017): 50-53.

⁵ Widiana, I. Wayan. "Filsafat Cina: Lao Tse Yin-Yang Kaitannya Dengan Tri Hita Karana Sebagai Sebuah Pandangan Alternatif Manusia Terhadap Pendidikan Alam", *Jurnal Filsafat Indonesia* 2.3 (2019): 110-123.

⁶ Doufas, A. G., & Saidman, L. J., "Hypnosis and Anesthesia: Past and Present", *Best Practice & Research Clinical Anaesthesiology*, 2010, 24(1), 71-82.

soğutmak için beyin humorlar (hıltlar-sıvılar) salgılar” ifadesi ile bütüncül sağlık anlayışını ifade etmiştir.⁷

Antik tıbbın önemli isimlerinden Aristoteles ve Hipokrat, hastalıkların hem fiziksel hem de zihinsel kökenlere sahip olduğunu savunmuşlardır. Hipokrat, “Önce söz, sonra ilaç, en sonunda bıçak” diyerek, tedavi sürecinde konuşmanın ve psikolojik yönlerin de önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir.⁸

2.Eski Türk Boylarında Bütüncül Sağlık

Eski Türk boyları, özellikle Altay Kırğızlar ve Kaşgarlı Türkler, sağlık ve tedaviye dair bütüncül bir anlayışa sahipti. Bütüncül sağlık anlayışı, beden, ruhun ve çevrenin uyum içinde olmasını vurgular ve bu anlayışa göre sağlıklı bir birey, sadece fiziksel sağlığı değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi sağlığıyla da dengede olmalıdır.⁹

2.1.Eski Türklerde Bütüncül Sağlık Anlayışının Temel Özellikleri

2.1.1.Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki Bağlantı

Eski Türklerde sağlık, sadece bedensel hastalıklarla sınırlı görülmezdi. Bir kişinin sağlıklı olabilmesi için ruhsal, zihinsel ve fiziksel sağlıklarının uyum içinde olması gerektiğine inanılırdı.¹⁰ Örneğin, bir kişi ruhsal olarak huzursuz olduğunda bedensel sağlığının da bozulacağına inanılır ve tedavi buna göre şekillendirilirdi.

2.1.2.Doğa ile Uyum:

Doğanın, sağlık üzerindeki etkisi çok büyüktü. Eski Türkler, doğadaki dengeyi ve düzeni, insan sağlığının da temeli olarak kabul ederlerdi. Doğal bitkiler, mineraller, hayvanlar ve suyun tedavi edici özelliklerine inanılırdı. Örneğin, çeşitli bitkilerden yapılan otlar, içecekler ve merhemler, tedavi amaçlı kullanılırdı.¹¹

2.1.3.Şamanik ve Kam Temelli Tedavi Yöntemleri

Eski Türklerde sağlık sorunlarına çözüm arayan kişi genellikle bir kam (şaman) veya baskı (hekim) olurdu. Kamlar, ruhani bir yol gösterici olarak, hem bedensel hem de ruhsal hastalıkların tedavisinde rol oynarlardı. Kamlar, kötü ruhları kovma, spiritüel dengeyi

⁷ Dunn, P. M., “Aristotle (384–322 BC): Philosopher and Scientist of Ancient Greece”, *Archives of Disease in Childhood-Fetal and Neonatal Edition*, 2006, 91(1), F75–F77.

⁸ Ali Büyükaşan, “Sağlık İletişiminde Sektörel Tespitler”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 2018, 5(3), 2-10.

⁹ Michael Winkelman, “Şamanizm İncelemelerine Yanıt. Bilinç ve İyileşmenin Nöral Ekolojisi.” *Ritüel Çalışmalar Dergisi* 18.1 (2004): 119-128.

¹⁰ Tilla Deniz Baykuzu, “İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5 (Ocak 2023/9): 83-90.

¹¹ Volkan H. Acar, “Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2015; 5(3):115-123.

sağlama, hastalıkları iyileştirme ve toplumsal huzuru koruma görevlerini üstlenmişlerdi. Bu süreçte dua, ilahiler, büyüler ve ritüeller gibi manevi tedavi yöntemleri öne çıkardı.¹²

2.1.4.Bütüncül Tedavi Yöntemleri

Yaşam tarzı ve beslenme yönteminin değiştirilmesi, masaj, moxa (*Artemisia vulgaris* - pelin / ayva otu / misk ile sıcak uygulama), kan alma (etkilenen bölgede veya ilgili meridyende), tütsü , hacamat, bitkisel ürünler ve hayvansal kökenli ürünler tedavide kullanılmaktadır.

Baskılar doğrudan tedavi ve tedaviyle ilgili bilgiye sahip olan kişilerdir. Bedenin iyileştirilmesi için fiziksel tedavi uygulamaları (bitkisel ilaçlar, masaj, cerrahi müdahaleler gibi) dışında, kişinin ruhsal durumunun da iyileştirilmesi amaçlanırdı. Bir hasta, fiziksel rahatsızlığının yanı sıra manevi bir hastalık taşıyor olabileceğinden, ruhsal tedaviye de önem verilirdi.¹³

2.1.6.Beden ve Zihin Sağlığına Dair Öğretiler

Eski Türk boylarında bedenin ve zihnin dengede olması gerektiği öğretilirdi. Ayrıca, sağlık yalnızca bir kişinin fiziksel durumu ile ölçülmezdi, kişinin manevi sağlığı da aynı derecede önemli kabul edilirdi.¹⁴ Kişinin moral durumu, çevresiyle olan ilişkileri ve manevi yönü, bütüncül sağlık anlayışının bir parçasıydı.

2.2.Sağlık Yöntemleri ve Uygulamalar

2.2.1. Bitkisel Tedavi: Şifalı bitkiler, Altay ve Kırgız Türkleri arasında yaygın olarak kullanılmıştır. Bu bitkilerle yapılan infüzyonlar ve otlar, birçok hastalığın tedavisinde kullanılıyordu .

2.2.2. Fiziksel İyileştirme Yöntemleri: Eski Türk boylarında, kas ve kemik rahatsızlıkları için masaj ve fiziki tedavi yöntemleri kullanılmaktaydı. Ayrıca cerrahi müdahaleler de yapılmaktaydı

2.2.3. Ruhsal İyileştirme: Şamanlar, kişinin ruhunu iyileştirmek amacıyla ritüeller düzenler, kötü ruhlardan arındırma amacı güderlerdi. Bu da hem bireysel hem toplumsal sağlık için önemli bir faktördü.¹⁵

¹² Alimcan İneyet, "Uygur Şamanları Ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 1 (2013): 43-55.

¹³ Acar, *Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı*, 115-123.

¹⁴ Tilla Deniz Baykuzu, "Şifacı Buddha Bhaisacyaguru 'Otacı İliği Bodisatav'", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Haziran 2022): 42-63.

¹⁵ Emel Esin, "Otacı, Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences", I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Bildiriler, 2, İstanbul: 1981, 11-21.

2.1.5.Önemli Kişilikler ve Çalışmaları

Chü-ch'ü Chin-sheng: Kuzey Liang Hun yönetici ailesinden bir rahip. "Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası" adlı önemli bir Budist tıp kitabını tercüme etmiş ve bu eser yüzyıllar boyunca Orta ve Uzak Asya'da kullanılmıştır.

Sangun Otacı Akkün: Gorno Altay'daki Kuray Kurganı'nda bulunan, Göktürk dönemine ait bir askeri hekim. Mezarındaki objeler ve yazıtlar, hem komutan hem hekim olduğunu ortaya koymaktadır.

Sengdö Otchen: VIII. yüzyılda Tibet kaynaklarında adı geçen Göktürk Kağanlığı'nın başhekim. 728 yılında Tibet Devleti'nin düzenlediği bir tıp sempozyumunda önemli bir rol oynamıştır.¹⁶

3.Türk İslam Dünyasında Bütüncül Yaklaşım

3.1.Tıbb-ı Nebevi ve Bilimsel Katkıları

Hz. Muhammed'in sağlıkla ilgili önerileri, görüşleri ve uygulamaları, İslam tıbbının bütüncül sağlık anlayışını şekillendirmiştir. Bu öğretiler, Tıbb-ı Nebevî olarak adlandırılmış ve özellikle fiziksel, ruhsal ve manevi iyileşme süreçlerine ışık tutmuştur.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra derlenen sözleri, hıfzıssıhha (koruyucu hekimlik) ve tedavi prensiplerini içermektedir. Onun sağlıkla ilgili yaklaşık 300 hadisi, araştırmayı teşvik eden ifadeler ve tedaviye dair tavsiyeler içermektedir. Örneğin:

*"Her hastalığın temiz ve helal maddelerden elde edilebilecek bir ilacı vardır."*¹⁷

"Tedavi olunuz; çünkü Allah her hastalık için bir de deva (ilaç ve tedavisini) yaratmıştır; bundan sadece ihtiyarlık müstesnadır." buyurmuş, kendisi de hastalandığında tedavi olmuştur.¹⁸

*"Her hastalığın bir ilacı vardır, bu ilaç bulunduğu zaman hastalık Allah'ın izniyle iyileşir."*¹⁹

Bu ifadeler, insan hastalık ve tedavi süreci ile ilgili araştırmaya yönlendirmektedir. Hz. Muhammed'in, "Üzüntü, kişide bedensel hastalıklara yol açar,"²⁰ şeklindeki sözü ise, psikolojik durumların fiziksel sağlık üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.²¹

¹⁶ Tilla Deniz Baykuzu, "İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5.9 (2023): 83-90.

¹⁷ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Genişletilmiş 3. Baskı, (İstanbul : Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, Mayıs 2016), 192.

¹⁸ Ebu Davud, *Tıb*, 1; Tirmizi, *Tıb*, 2.

¹⁹ Müslim, *Selam*, 69.

²⁰ Fazlurrahman Malik, *İslam Geleneginde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, çev. Adnan Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016), 78ç

²¹ Öznur Özdoğan, *Kanser Hastası ve Ailesine Manevi Bakım*. Ed. Çay Şenler F. Onkolojide Palyatif Bakım. 1. Baskı. *Türkiye Klinikleri*. (2020):52-58.

Tıbb-ı Nebevî, Türk İslam tıbbı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir ve özellikle ruhsal iyileşmeyi teşvik eden bir yaklaşımla fiziksel tedaviyi birleştirir. Bu anlayış, hastalıkları önlemede koruyucu tıp uygulamalarının önemine de dikkat çeker. Veba gibi bulaşıcı hastalıklarla ilgili şu önerisi, halk sağlığı açısından önemli bir rehberdir:

*"Bir beldede veba çıktığını işitirseniz oraya girmeyiniz. Eğer sizin bulunduğunuz beldede görülürse o mahalden dışarı çıkmayınız."*²²

Tıbb-ı Nebevî'nin temel yaklaşımı, modern biyopsikososyal modele benzeyen hem biyolojik hem psikolojik hem de sosyal boyutları içeren bir sağlık anlayışıdır. Bu yaklaşım, yalnızca bireyin fiziksel iyileşmesine değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi dengeye ulaşmasına odaklanır.

3.2.Muhammed Bin Zekeriyyâ Er-Râzî

Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya el-Râzî (854-925), İslam tıbbının en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen bir hekim, filozof ve bilim insanıdır. Onun en tanınmış eserlerinden biri olan "*Kitab al-Hawi fi al-Tıbb*" (El-Havi) Batı'da "Liber Continens" adıyla bilinir ve Orta Çağ boyunca Batı tıbbında önemli bir kaynak olmuştur. Râzî'nin çalışmaları, tıbbın çeşitli alanlarında çığır açmıştır ve modern tıba da öncülük etmiştir.²³

3.2.1.Psikolojik Sağlık ve Fiziksel Sağlık İlişkisi

Râzî, zihinsel sağlık ile fiziksel sağlık arasındaki ilişkiye dikkat çeken ilk hekimlerden biridir. Psikolojik faktörlerin fiziksel hastalıklar üzerindeki etkilerini incelemiş, bu bağlamda psikosomatik tıbbın erken bir örneğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşımı, modern tıpta stres ve duygusal durumların beden üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik çalışmalara ilham vermiştir.

*"Melankolik hasta, balık tutma veya avlanma gibi eğlenceli işlerden biri ile uğraşmalıdır. Mümkünse çeşitli oyunlara alıştırılmalı, huyunu ve davranışlarını beğendiği kimse ile buluşup görüşmeli, dostluk kurmalıdır. Mûsikî öğrenmeli, öğretmeli, özellikle güzel sesle okunan şarkılar dinlemelidir."*²⁴

Kitabı et-Tıbbu'r-rûhânî de anlatılanlar hem ruha hem de bedene uzanmaktadır. Râzî'nin hekim ve hakîm olduğu da dikkate alındığında, *Et-tıbbu'r-rûhânî*, daha ziyade bütüncül sağlığın sağlanmasında ahlâk ilmi ile tıp ilmini birleştiren özel bir disiplin olarak değerlendirilebilir. Bu disiplin hem fiziksel hem de ruhsal olarak dengeyi sağlamayı ve bu

²² Abdullahi Osman el-Tom, "Healing", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* (ed. R. C. Martin), New York 2004, I, 294-296.

²³ Richter-Bernburg L., "Abu Bakr Muhammad al-Razi's (Rhazes) medical works", *Medicina Nei Secoli* 6/3 (1994), 77-92.

²⁴ Sedat Kaygusuz ve Emre Özdeş, "Prof. Dr. Fuat Sezgin Ve İslam'da Bilim, Teknik Ve Tıba Bakış", *The Journal of Kırıkkale University Faculty of Medicine* 21, sy. 3 (Aralık 2019): 432-45.

denge kayb olduğunda tekrar eski haline getirmeyi amaçlar. Ruhi hastalıklar için en etkili ilacın kanıt ve ispata dayalı doğru ve sağlam bilgi olduğunu savunur.²⁵

3.2.2. Kişiselleştirilmiş Tıp Anlayışı

Râzî, tedavi süreçlerinde bireysel farklılıkları göz önünde bulundurmuş ve bu bağlamda kişiselleştirilmiş tıp anlayışını savunmuştur. Hastaların yaşam koşulları, beden yapıları ve psikolojik durumlarını değerlendirerek bireye özgü tedavi yöntemleri geliştirmiştir. Bu yaklaşım, bugün "hastaya özel tedavi" prensibinin erken bir uygulaması olarak görülebilir.²⁶

3.2.3. Tıbbi Etik ve Doktor-Hasta İlişkisi

Râzî, yalnızca tıbbi bilgilerle değil, aynı zamanda tıbbi etik ve doktor-hasta ilişkileri üzerine görüşleriyle de tanınır. Hekimlerin hastalarına karşı sorumluluklarını vurgulayan yazılar yazmış, doktorların etik kurallar çerçevesinde hareket etmelerinin önemini dile getirmiştir. Örneğin, hekimlerin hastalarının mahremiyetine saygı duyması, tedavi süreçlerinde dürüst olması ve hastalarına empatiyle yaklaşması gerektiğini belirtmiştir. Râzî'nin bu çalışmaları, hem döneminin hem de sonraki yüzyılların tıp uygulamalarında önemli bir etki bırakmıştır ve onun görüşleri bugün dahi tıbbi etik ve holistik sağlık yaklaşımlarında yankı bulmaktadır.²⁷

3.3. İbn-i Sina

İbn-i Sina'nın (980-1037) (Avicenna) tıp ve felsefe alanındaki çalışmaları, yalnızca kendi dönemini değil, sonraki yüzyılları da etkileyen kapsamlı bir yaklaşıma sahiptir. Onun eserleri, modern tıbbın ve psikolojinin temellerine dair önemli ipuçları barındırmaktadır.²⁸

3.3.1. El-Kanun fi't-Tıbb (Tıbbın Kanunu)

İbn-i Sina'nın bu eseri, yalnızca bir tıp kitabı değil, aynı zamanda biyopsikososyal bir anlayışın öncüsüdür. Hastalıkların nedenleri, belirtileri ve tedavi yöntemleri hakkında detaylı açıklamalar sunar. Modern tıp literatüründe bugün biyopsikososyal model olarak bilinen, biyolojik, psikolojik ve sosyal faktörlerin hastalıklar üzerindeki etkisini analiz eden bir yaklaşımı yansıtır. Eser, yaklaşık 600 yıl boyunca hem İslam dünyasında hem de Batı'da tıp eğitimi için temel bir kaynak olmuştur.²⁹

²⁵ Suat Çelikkol, "Ebû Bekir Râzî'de Ruh Sağlığı: Aklın Önemi," *Bilimname*, 51 (2024), 287-312.

²⁶ Mehmet Cemil Uğurlu, "Büyük Bir Bilim Tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı (1913-1993. Erdem, 9(26), 453-482.

²⁷ Cengiz, F., "İslam Tıp Tarihinde Râzî ve Etkileri", *Journal of Islamic Studies*, 5(2) (2015): 123-140.

²⁸ Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, Including an Inventory of Avicenna's Authentic Works. Vol. 89. Brill, 2014.

²⁹ Pormann, P. E., & Savage-Smith, E., "Avicenna's contributions to medieval Islamic medicine", *Islamic Science Review* 15(2) (2007): 122-140.

3.3.2.Kitab al-Şifa (Şifa Kitabı)

Felsefe ve bilim alanında kapsamlı bir ansiklopedi niteliğindeki bu eser, ruhsal ve fiziksel sağlık arasındaki bağlantıya derinlemesine değinir. Psikolojik faktörlerin fiziksel sağlık üzerindeki etkisini ele alır; özellikle stres, üzüntü gibi duygusal durumların hastalıkların ortaya çıkışındaki rolünü vurgular. Bu bağlamda, manevi ve zihinsel gücün artırılmasının tedavi sürecindeki önemini belirtir. İbn-i Sina, hastaların yalnızca fiziksel olarak değil, aynı zamanda psikolojik ve ruhsal açıdan da desteklenmesi gerektiğini savunur.³⁰

“Tedavinin en iyi ve en etkili yollarından biri hastanın aklî ve ruhî güçlerini artırmak, ona hastalıkla daha iyi mücadele için cesaret vermek, hastanın çevresini sevimli hale getirmek, ona en iyi mûsikîyi dinletmek ve onu sevdiği insanlarla bir araya getirmektir.”

3.3.3.Dörtlü Tıbbi Yaklaşım: Teşhis, Tedavi, Telkin, Teselli

İbn-i Sina'nın bütüncül sağlık anlayışını en iyi yansıtan bu tasnif, tıbbi pratiğin insana yönelik bir sanat olduğunu gösterir:

- Teşhis: Hastalığın nedenlerini anlamak ve doğru bir şekilde değerlendirmek.
- Tedavi: Biyolojik yöntemlerle hastalığı kontrol altına almak.
- Telkin: Hastaya olumlu duygular aşılayarak zihinsel iyilik halini desteklemek.
- Teselli: Hastayı manevi ve psikolojik açıdan rahatlatmak, iyileşme süreci kolaylaştırmak.³¹

3.4.Biruni

Bilinen adıyla Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Biruni (973-1050), sadece astronomi, matematik ve coğrafya gibi bilim dallarına değil, aynı zamanda tıp bilimine de derin katkılar sunmuş çok yönlü bir bilim insanıdır. Tıp alanındaki çalışmaları, modern bilimin temel taşlarını oluşturan gözlem, deney ve karşılaştırmalı analiz ilkelerine dayanmaktadır.³²

3.4.1.Kitab al-Saydana fi al-Tibb

Farmakoloji üzerine yazılmış en kapsamlı Orta Çağ çalışmalarından biridir ve tıbbi bitkiler, ilaçlar ve kimyasal maddeler hakkında geniş bilgiler sunar. Biruni, bu eserinde

³⁰ Richard Montgomery, “Avicenna and the Canon of Medicine: The basis of modern medical practice”, *History of Medicine Journal* 10(3) (1997): 180-198.

³¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *Science and Civilization in Islam*. (Cambridge: Harvard University Press, 2007), 184

³² Gürkan, F., “Biruni Ve Doğu Tıbbındaki Yeri”, *Türk Tıp Tarihi Araştırmaları* 9(2) (2008): 45-57.

sadece ilaçların özelliklerini değil, aynı zamanda kullanım dozlarını, yan etkilerini ve tedavideki etkilerini de detaylı bir şekilde açıklamıştır.³³

3.4.2. Karşılaştırmalı Tıp ve Bilim:

Biruni'nin "*Kitab fi Tahqiq ma li'l-Hind*" (Hindistan Üzerine Araştırma) adlı eseri, Hint tıbbi ve Ayurvedik sistemlere yönelik derinlemesine bir araştırmayı içerir. Hindistan'a yaptığı seyahatlerden edindiği bilgileri sistematik bir şekilde analiz ederek, Batı Asya tıbbi ile Hint tıbbını karşılaştırmıştır. Bu eseri, farklı tıbbi gelenekler arasında bir köprü kurarak tıbbın evrensel bir bilim olduğunu göstermektedir. Özellikle Ayurvedik tıp sistemindeki dengeli yaşam, beslenme ve psikolojik sağlığa yönelik anlayışların Batı Asya tıbbındaki benzer uygulamalarla örtüştüğünü vurgulamıştır. Bu, onun bilimsel çalışmalarda kültürel önyargılardan arınmış, tarafsız bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.³⁴

3.4.3. Sağlık ve Hastalıkların Nedenleri

Sağlık ve hastalıkların nedenleri konusunda ise Biruni, hijyen, beslenme ve yaşam tarzının sağlıklı bir yaşam üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir. Ona göre hastalıklar, sadece fizyolojik ya da biyolojik faktörlerin değil, bireyin yaşam koşulları ve alışkanlıklarının bir sonucudur. Bu yaklaşımı, modern tıbbın temelini oluşturan biyopsikososyal modelle benzerlik gösterir. Biruni'nin bu görüşleri, sağlıklı bir yaşam için yalnızca fiziksel tedaviye değil, aynı zamanda önleyici sağlık uygulamalarına da önem verilmesi gerektiğini ortaya koyar.³⁵

3.5. Cürcânî

3.5.1. Zahîre-i Hârezmşâhî

El-Cürcânî'nin (1042-1136) en tanınmış eseri *Zahîre-i Hârezmşâhî*'dir. Eserde, hastalıkların tanımları, sebepleri, semptomları ve tedavi yöntemleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Aynı zamanda bitkisel ilaçlar, diyet önerileri ve cerrahi uygulamalara dair pratik bilgiler içermektedir.³⁶

3.5.2. Gözlemsel ve Deneysel Yaklaşımlar

El-Cürcânî, tıbbi çalışmalarında gözlemsel ve deneysel yöntemleri benimseyerek hastalıkların nedenlerini bilimsel temellere dayandırmıştır. Tıp tarihinde deneysel yöntemin öncülerinden biri olarak kabul edilen Cürcânî, tedavi sürecinde bireysel farklılıkları göz önünde bulundurmuş ve "hastalık yoktur, hasta vardır" ilkesini

³³ Mustafa Yavuz, "Lichens in al-Biruni's Kitab al-Saydanah fi al-Tibb", *Early Science and Medicine* 25.2 (2020): 152-172.

³⁴ Nasuh Günay, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı", *Milel ve Nihal* 10.3 (2013): 85-110.

³⁵ Zahoor, A., & Haq, Z. "Al-Biruni: The pioneer of comparative scientific methods." *Journal of Islamic Science* 12(1) (1997): 15-30.

³⁶ Meryem Doygun, "İsmâil Cürcânî'nin Zahîre-i Hârezmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومية)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6.1 (2023): 212-230.

vurgulamıştır. Bu yaklaşım, hastaların bireysel ihtiyaçlarına göre tedavi planlanması gerektiğini ortaya koymaktadır ³⁷

3.5.3. Tıbbi Etik ve Doktor-Hasta İlişkisi

El-Cürcânî, tıbbi etik konusundaki yazılarıyla da dikkat çekmiştir. Ona göre bir hekimin en önemli görevi, hastasının güvenini kazanmaktır. Bu bağlamda doktorların hastalarına karşı dürüst, saygılı ve özenli davranması gerektiğini savunmuştur. Tıbbi uygulamalarda etik değerleri ön planda tutmuş ve hekimlere, bilgi ve yeteneklerini kötüye kullanmaktan kaçınmaları gerektiğini sıkça hatırlatmıştır. ³⁸

3.6. Edip Ahmet Yükneki

Edip Ahmet Yükneki, 12. yüzyılda yaşamış önemli bir Türk şairi ve yazarıdır. Kendisi, Türk-İslam edebiyatının önemli temsilcilerinden biridir. Edip Ahmet Yükneki'nin en bilinen eseri "*Atebetü'l-Hakayık*" (Gerçeklerin Eşiği) adlı didaktik (öğretici) bir eserdir.

3.6.1. Atebetü'l-Hakayık

Türk-İslam edebiyatının önemli eserlerinden biridir. 12. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen bu eser, Arap alfabesi ile Türkçe olarak kaleme alınmış ve didaktik (öğretici) bir nitelik taşımaktadır. *Atebetü'l-Hakayık*, doğrudan tıbbi bir eser olmamakla birlikte, şifa ve sağlıkla ilgili dolaylı bilgiler içermektedir. Eser, bireylerin sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için gerekli erdemleri ve davranışları anlatırken, aynı zamanda toplumun manevi ve fiziksel sağlığını korumaya yönelik tavsiyeler sunar. Özellikle fiziksel ve ruhsal sağlık arasındaki ilişkiye dair bilgi ve öğütler, halk sağlığı anlayışını da yansıtır. Bu bağlamda, şifa, dua, sabır ve sağlıklı yaşam gibi kavramlar eserde önemli yer tutar. ³⁹ Ayrıca *Atebetü'l-Hakayık*'ın içeriği, dönemin İslam dünyasında öne çıkan geleneksel tıbbi yaklaşımlarla uyumludur. Ancak, eserde yer alan sağlıkla ilgili öğütler sadece fiziksel sağlığı değil, bireylerin ruhsal ve ahlaki sağlıklarını da kapsar. Polat (2022), eseri, *Risâletü'n-nushiyye* ile karşılaştırarak, bu tür metinlerdeki ortak değerlerin halk sağlığına ve bireysel gelişime nasıl katkı sağladığını incelemiştir. Polat'a göre, her iki eser de toplumun manevi yönüyle ilgilenirken, bireylerin ruhsal sağlıkları üzerinde de derin etkiler bırakır. ⁴⁰

³⁷ Doygun, İsmâil Cürcânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî* Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî, 212-230.

³⁸ Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, Including an Inventory of Avicenna's Authentic Works. Vol. 89. Brill, 2014.

³⁹ Tarık Ramazan, "Türkiye'de Takrîbü'l-Mezâhib Alanında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8.2 (2019): 605-620.

⁴⁰ Hulusi Polat, "Atebetü'l Hakayık Ve Risâletü'n-Nushiyye'de İşlenen Ortak Değerlere Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *Güncel Yaklaşımlar Işığında Karşılaştırmalı Edebiyat Çalışmaları* (2022): 97.

4.Osmanlı Döneminde Bütüncül Sağlık Anlayışı

Osmanlı döneminde, Hacı Paşa ve Şîrvânî gibi hekimler, beslenme, yaşam tarzı değişiklikleri ve psikolojik desteği tedavi süreçlerine entegre etmiştir. Bu hekimler, hastaları biyolojik, ruhsal ve sosyal yönleriyle bir bütün olarak ele almıştır.

3.6.Akşemseddîn

Akşemseddîn (1389-1459), II. Mehmet'in (Fatih Sultan Mehmet) hocası olarak tanınmakla birlikte, tıp, manevi ilimler ve bilimsel araştırmalar alanında da öncü bir isimdir. Türk tarihi için bir dönüm noktası olarak kabul edilen İstanbul'un fethiyle birlikte hızla yükselen Türk-İslam medeniyeti ve biliminin manevi mimarlarından kabul edilen Akşemseddin bilim, kültür, edebiyat, tıp ve tasavvuf alanındaki eserleri ile önemli bir yere sahiptir.⁴¹

3.6.1.Maddetü'l-Hayat

Akşemseddin ünlü eseri Madde *el-Hayât*'da mikroptan bahsetmektedir. Maidet-ül mikrop ve bulaşma fikrini şu satırlarla ifade etmektedir: "Cümle marazların (hastalıkların) suret-i neviyesi (çeşidi) itibariyle, nebat ve hayvanlarda olduğu gibi, tohumları ve asılları vardır."⁴²

Akşemseddin insanların insanların kişisel ve fiziksel hususiyetlerini kalıtsal olarak aktarıldığını söyleyerek irsiyet ve kalıtım yasalarını tedavilerde göz önünde bulundurması gereken birlik olarak benimsemiş gözükmektedir zira o tedavi yöntemlerini sunarken fiziksel ve ruhsal halleri de zaman zaman eserinde dikkatleri çekmiştir Akşemseddin mikros (gut), Sara (epilepsi) ve Cüzdan (Lepra) gibi hastalıkların tedavisi için önerdiği yöntemleri her ne kadar manevi tıp olarak nitelendirecek esinlenme ile olsa da yaptığı tespitler bilimsel verilere uygun düşmektedir.⁴³

3.6.2.Biyopsikososyal Model ile Benzerlikler

Akşemseddin'in biyopsikososyal modelle ilişkilendirilebilecek şifa anlayışı, dönemin ötesinde bir vizyona sahiptir. Hem tıbbi hem de manevi yaklaşımları birleştirerek insan sağlığını çok boyutlu bir şekilde ele almıştır. Özellikle ruhsal, fiziksel ve çevresel faktörlerin bir arada değerlendirilmesi gerektiği anlayışını, tıp ve tasavvuf çalışmalarında vurgulamıştır. Eserlerinden "*Maddetü'l-Hayat*" ve "*Kitâbü't-Tıb*", bitkisel tedavi yöntemleri, doğal şifa, hastalıkların teşhisi ve tedavi konularında önemli bilgiler sunar. Bu eserler, onun

⁴¹ Abdullah Taha Orhan, "Yeni Bulgu ve Yorumlar Işığında Akşemseddîn'in Halîfesi Abdurrahim Karahisârî'nin Biyografisi", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 2.2 (2019): 43-74.

⁴² Ergin, M., "Akşemseddîn'in Tıbbi Katkıları Ve Biyopsikososyal Şifa Anlayışı", *Türk Tıp Tarihi Araştırmaları* 20(3) (2013): 78-91.

⁴³ Yavuz Unat, "Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış" *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı III, 6/33 (1999): 627-654.

sadece bir hekim değil, aynı zamanda bir tasavvuf alimi olarak da ne kadar geniş bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁴

3.7.Şîrvânî

3.7.1.Sultânîyye

Sultânîyye, Osmanlı hekimi Muhammed bin Mahmud Şîrvânî'nin 15. yüzyılda yazdığı Türkçe tıp kitabıdır. Eser koruyucu hekimlik konusunu ele alması bakımından önemlidir. Henüz tıp tarihi açısından detaylı bir şekilde incelenmemiş olan eserin giriş kısmında Şîrvânî, yılın belli dönem ve mevsimlerinde ne yenir ne giyilir, neler yapılır anlatılmaktadır. Sağlığın korunmasında beslenmenin önemini vurgulamıştır.⁴⁵

3.7.2.Halk Sağlığına Katkıları

Şîrvânî, sağlığın korunması ve önleyici tıp konusunda önemli önerilerde bulunmuştur. Hijyen, dengeli beslenme ve doğru yaşam alışkanlıklarının sağlık üzerindeki etkilerini vurgulamış; bu konularda yazılar kaleme almıştır. Özellikle salgın hastalıkların önlenmesi konusunda dönemin koşullarına uygun tedbirler geliştirmiştir. Şîrvânî, İslam tıbbının manevi boyutuna da önem vermiştir. "Tıbb-ı Nebevî" (Hz. Muhammed'in tıp ile ilgili tavsiyeleri) üzerine yaptığı çalışmalar, İslam tıbbının teorik ve pratik yönlerini harmanlayarak dönemin hekimlerine yol göstermiştir. Bu yaklaşımı, tıbbın yalnızca fiziksel tedaviyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ruhsal ve manevi şifayı da içermesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁶ (

3.8.Sabuncuoğlu Şerefeddin

Sabuncuoğlu Şerefeddin, 15. yüzyılda yaşamış olan önemli bir Osmanlı cerrahı ve tıp bilginidir. En bilinen eseri, "Cerrahiyyetü'l-Haniyye" (Cerrahların El Kitabı) adlı eserdir.

3.8.1.Cerrahiyyetü'l-Haniyye

Bu eser, Osmanlı Tıbbı ve İslam Cerrahisi açısından büyük bir öneme sahiptir. Amasyalı tabip Sabuncuoğlu Şerefeddin, 14 yıl buradaki şifahanede tabip olarak çalışmıştır. "Cerrahiyyetü'l Haniyye" adlı tıbbi minyatürlerle süslenmiş bir kitap yazıp padişah Fatih Sultan Mehmet'e takdim etmiştir. Sabuncuoğlu döneminde hastalara tedavi olarak mûsiki kullanılmıştır.⁴⁷

⁴⁴ Muhammed Ali Yıldız, "Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(9) (2016): 212-225.

⁴⁵ Harmanlı, E., & Akpınar, A., "On Beşinci Yüzyıl Anadolu'sundan Bir Beslenme Kuramı: Hekim Şîrvânî'nin Sultânîyye Adlı Eseri", *Türkiye Klinikleri* 2(3) (2009): 67-74.

⁴⁶ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Anadolu'da Türkçe İlk Tıp Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 20(3) (1957): 87-93.

⁴⁷ Şerafeddin Sabuncuoğlu, "Cerrahiyyetü'l Haniyye", *Medicine* 52.6 (2003): 1449-1454.

3.9.Sâlih b. Nasrullah Efendi

Salih b. Nasrullah Efendi (1064/1654), Osmanlı Devleti'nde 14 yılı aşkın süre başhekimlik yapan yedi kişiden biridir. Şiire meraklı olan ve dönemin bazı şairleri tarafından övülen Salih Efendi, musikiye olan ilgisi ve sesinin güzelliğiyle tanınmıştır.

3.8.1.Gāyetü'l-beyân fî tedbîrbedeni'l-insân

Türkçe eser özellikle koruyucu hekimlik, sağlıklı yaşam ve bazı hastalıkların tedavisini kapsamaktadır. İlaçların etkilerinin kaydedildiği eserde bazı formülasyonların kaynaklarının ve bunların hammaddesi olan bitki ve kimyasalların Türkçe ve Latince adlarının verilmesi de önemli görülmektedir.⁴⁸

4.Cumhuriyet Dönemi ve Bütüncül Sağlık Yaklaşımları

Cumhuriyetin ilk yıllarında, tıbbî alanda Batı'nın bilimsel yöntemlerinin ve eğitim sisteminin etkisi giderek arttı. Bununla birlikte, halk sağlığı ve toplum temelli sağlık anlayışının da gelişmesi sağlandı. İbn-i Sina, Râzî gibi klasik İslam tıbbî alimlerinin eserlerinin, özellikle psikososomatik hastalıklar ve biyopsikososyal modelin tıbbî pratiklere entegrasyonuna olan katkıları devam etti.

4.1.Ahmet Süheyl Ünver

Ahmet Süheyl Ünver (1898-1986), Cumhuriyet dönemi tıp tarihçilerinden biridir ve Osmanlı tıbbî ile Cumhuriyet dönemi tıbbını birleştiren önemli çalışmalara imza atmıştır. Ünver, geleneksel Türk sanatlarını tıpla harmanlayarak, sanatın iyileştirici gücüne inanmış ve sanat terapilerini sağlık pratiğine dahil etmiştir. Ünver, sanatın iyileştirici gücüne inanan bir hekim ve sanatçıydı. Tezhip, minyatür ve ebru gibi sanat dallarını hem öğretmiş hem de bu sanatların terapötik etkilerini araştırmıştır. Hastaların moral ve motivasyonunu yükseltmek için sanatın kullanılması gerektiğini savunmuş ve bu konuda birçok çalışma yapmıştır.⁴⁹

4.1.1.Sanat ve Tıp

Ünver, sanatın sadece estetik bir değer taşımadığını, aynı zamanda psikosomatik tedavi açısından önemli bir iyileştirici rol oynadığını savunmuştur. Sanatın, hastaların moral ve motivasyonlarını artıran bir güç olduğuna inanmış ve bu doğrultuda sanat terapilerinin sağlık pratiğine dahil edilmesini önermiştir. Bu yaklaşımı, tedavi sürecinde hastaların sadece fiziksel değil, duygusal ve zihinsel sağlıklarını da göz önünde bulundurmayı amaçlayan holistik bir anlayışla ilişkilendirilebilir. Ünver, hastaların ruhsal iyileşmelerini desteklemek amacıyla sanat terapisi yöntemlerinin kullanılmasının gerektiğini savunmuştur. Sanatın iyileştirici gücünden yararlanarak hastaların iyileşme

⁴⁸ Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar", *KAM*, XI/4 (1982): 51, 56.

⁴⁹ Timur Hammond, "Conjunctions Of Islam: Rethinking The Geographies Of Art And Piety Through The Notebooks Of Ahmet Süheyl Ünver", *Cultural Geographies* 30.3 (2023): 355-372.

süreçlerinin hızlandırılabileceğine inanan Ünver, sanatın tedavi edici etkilerini birçok hasta üzerinde uygulamıştır.⁵⁰

4.2.Feridun Nafiz Uzluk

Tıp ve kültür tarihiyle ilgilenen Feridun Nafiz Uzluk (1902-1974), Fransızca ve Almanca'nın yanı sıra Farsça ve Arapça'yı da iyi derecede öğrendi. Bilim adamı kimliği, Türk-İslam eserlerine olan ilgisi Doğu ve Batı dillerini iyi bilmesi nedeniyle yurt içi ve yurt dışında pek çok bilim adamı, yazar ve sanatçıyla temas kurmuş, kongrelere katılmıştır. Almanya, Fransa, İngiltere, Hollanda, Libya, İran ve Avusturya'da çalışma ve araştırmalar yaptı.⁵¹

Çok yönlü kişiliği ile Feridun Nâfiz Uzluk, hayatı ve eserleriyle geçmiş ile gelecek arasında güçlü bir bağ kurmuştur. Anadolu insanını kökenleri ve dinamikleriyle tanımladı ve tanıttı. Osmanlı tıbbı ve İslam dünyasında tıbbın nasıl geliştiği, bu gelişmelerin diğer kültürlerle olan etkileşimleri üzerine yaptığı araştırmalar, dönemin tıbbi bilgi ve uygulamalarına ışık tutmuştur. Feridun Nafiz Uzluk'un eserleri arasında tıp, tıp tarihi, deontoloji, Mevlevilik ve Selçuklu-Osmanlı tarihi üzerine önemli çalışmalar bulunmaktadır.⁵²

Uzluk'un başlıca eserleri şunlardır:

- *Osmanlı Tababeti*; Osmanlı döneminde tıbbi uygulamaların nasıl işlediğine dair derinlemesine bir inceleme sunar. Bu eser, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tıp pratiğinin temel yönlerini ele alır.

- *İslam Tıbbının Osmanlıya Etkisi*; İslam tıbbının Osmanlı medeniyeti üzerindeki etkilerini analiz eder, aynı zamanda tıbbi geleneklerin nasıl evrildiği ve diğer kültürlerle etkileşimleri hakkında önemli bilgiler sunar.

- *Türk Tıp Tarihi Araştırmaları*; Türk tıbbının gelişimini ve kökenlerini araştıran bu eser, tıbbın Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde yaşanan dönüşümü anlamamıza yardımcı olur.

Bu bağlamda, Uzluk'un eserleri, tıp tarihini akademik olarak ele alırken, aynı zamanda tıbbi uygulamaların kültürel etkileşimler ve tarihsel süreçlerle nasıl şekillendiğini anlamamıza katkıda bulunmaktadır.

⁵⁰ Bahadır Kurt, "Süheyl Ünver'in Kütahya Defterleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65 (Temmuz 2020): 339-42.

⁵¹ Abdullah Burgu, "Feridun Nâfiz Uzluk'un Selçuklu Tarihçiliğine Katkıları." *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 9 (2018): 72-93.

⁵² Mevlüt Günler, "Mevlevî Bir Hekimin Tarihsel İzdüşümü Feridun Nâfiz Uzluk (1902-1974)", *Dört Öge*, 24 (2023): 155-164.

Sonuç

Türk tıbbı tarihindeki bütüncül sağlık anlayışının evrimini ve farklı kültürlerin bu anlayışa nasıl katkı sağladığını bir bütün olarak ele almak önemlidir. Türk tıbbı, fiziksel sağlığın ötesinde, ruhsal, psikolojik ve sosyal boyutları da göz önünde bulunduran bir yaklaşımı tarihsel süreç boyunca benimsemiştir. Bu, sadece hastalıkların fiziksel semptomlarıyla ilgilenmekle kalmayıp, aynı zamanda bireyin tüm yönlerini ele alan bir sağlık anlayışını ifade etmektedir.

Türk tıbbı tarihinin başlangıcından itibaren, sağlık anlayışı bireyin sadece biyolojik bir varlık olarak değil, aynı zamanda sosyal ve manevi yönleri olan bir bütün olarak ele alınmıştır. Antik Yunan'dan başlayarak Hipokrat ve Aristoteles'ten aldıkları, sağlığı sadece bedenle sınırlamayan bir bakış açısını geliştirmiş, hastalıkların hem fiziksel hem de ruhsal kökenlere dayandığını savunmuşlardır. Bu erken dönem tıbbi yaklaşımlar, sağlık ve hastalık kavramlarını fiziksel, ruhsal ve toplumsal etkileşimlerle şekillendirmiştir.

Türklerin İslamiyet'e girişi ile, Hz. Muhammed'in öğretileri, sağlık ve hastalıkların sadece biyolojik boyutlarını değil, aynı zamanda manevi ve ruhsal boyutlarını alma anlayışlarını pekiştirmiştir. Tıbb-ı Nebevi anlayışı, hastalıkların tedavisinde ilaçlarla beraber tedavi sürecinde bireyin ruhsal ve manevi yönlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, özellikle Râzî ve İbn-i Sina gibi tıp bilginlerinin katkılarıyla daha da sistematize edilmiştir. Râzî, hastalıkların psikolojik faktörlerden etkilendiğini belirterek psikososmatik tıbbın ilk örneklerini sunmuş, İbn-i Sina ise beden ve ruh arasındaki dengeyi korumanın önemini vurgulamıştır.

Osmanlı dönemi ise Türk tıbbının daha da olgunlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde, Hacı Paşa, Sabuncuoğlu Şerefeddin gibi tıp bilginleri hastaların tedavisinde sadece biyolojik faktörleri değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyal faktörleri de göz önünde bulundurmuşlardır. Akşemseddin, biyopsikososyal sağlık modeline benzer bir yaklaşım benimsemiş ve şifa anlayışını sadece fiziksel tedaviyle sınırlamamıştır. O dönemde tıbbın manevi ve psikolojik yönlerinin tedavi sürecine dahil edilmesi, modern tıbbın anlayışından önce gelen bir bütüncül bakış açısını yansıtmaktadır. Ayrıca, Osmanlı'da müzik terapisi gibi uygulamalar, hastaların ruhsal ve psikolojik iyileşmesini hedeflemiş, bu da bütüncül sağlık anlayışının bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Cumhuriyet dönemi ile tıp biliminin daha bilimsel bir temele dayalı hale gelmesi, biyomedikal modelin öne çıkmasına neden olmuştur. Ancak, bu dönemde de önceki geleneklerden izler görmek mümkündür. Ahmet Süheyl Ünver ve Feridun Nafiz Uzluk gibi tıp tarihçileri, geleneksel tıbbın bütüncül yaklaşımlarını inceleyerek modern tıpla birleştirmeye çalışmışlardır. Ünver'in sanatın iyileştirici gücüne olan ilgisi, modern tıbbın yanında sanatsal terapilerin de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu da Türk tıbbının insan sağlığını sadece biyolojik bir durum olarak değil, duygusal, sosyal ve ruhsal

bir bütün olarak ele almayı sürdüren bir geleneği koruduğunu ortaya koymaktadır. Bu tarihi süreçte Tıp bilginlerinin saat, edebiyat, estetik ve dil gibi alanlardaki birikimi, biyopsikososyal modelin üç ana boyutunun (biyolojik, psikolojik, sosyal) daha bütüncül bir şekilde ele alınmasını sağlar. Bu tür bir birikim, tıbbın yalnızca bir biyolojik bilim değil, aynı zamanda insanın bütünsel doğasını kucaklayan bir sanat olduğunu da gösterir

Sonuç olarak, Türk tıbbı, tarihsel süreç boyunca sağlık ve hastalık anlayışını, fiziksel, ruhsal ve sosyal etkileşimlerle şekillenen bir bütüncül model üzerinden geliştirmiştir. Bu yaklaşım, modern tıbbın temel taşlarının atılmasında etkili olmuş ve günümüzde bile sağlık anlayışına bütüncül bir perspektif sunmayı sürdürmüştür. Bu yaklaşımın Türk tıp tarihindeki bazı uygulamaları ve örnek şahsiyetleri kronolojik olarak verilmesi açısından bu çalışma literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

- Abdullahi Osman el-Tom. "Healing". *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* (ed. R. C. Martin) I (2004), 294-296.
- Acar, H. V. "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı". *Lokman Hekim Dergisi* 5/3 (2015):115-123.
- Bayat, Ali Haydar. "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar", *KAM*, XI/4 (1982), s. 51, 56.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul : Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016.
- Baykuzu, Tilla Deniz. "İslamiyet Öncesi Dönemde İlk Türk Hekimleri". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/ 9 (Ocak 2023), 83-90. <https://doi.org/10.53718/gttad.1180997>.
- Baykuzu, Tilla. "Şifacı Buddha Bhaisacyaguru 'Otacı İliği Bodisatav'". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7/ 1 (Haziran 2022), 42-63. <https://doi.org/10.56252/turktarars.1067036>.
- Biruni, Ebu Reyhan. *Kitab al-Saydana fi al-Tibb (Pharmacology in Medieval Islamic Medicine)*. Leiden: Brill Publishers, 1987.
- Biruni, Ebu Reyhan. *Kitab fi Tahqiq ma li'l-Hind (On India)*. London: Royal Asiatic Society, 1910.
- Burgu, Abdullah. "Feridun Nâfiz Uzluğ'un Selçuklu Tarihçiliğine Katkıları". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 9 (2018): 72-93.
- Büyükaslan, A. "Sağlık İletişiminde Sektörel Tespitler". *Erciyes İletişim Dergisi* 5/3 (2018), 2-10. <https://doi.org/10.17680/erciyesakademia.313921>

- Cengiz, F. (2015). "İslam Tıp Tarihinde Râzî ve Etkileri". *Journal of Islamic Studies* 5/2 (2015), 123-140.
- Clark, D. M.. *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*. New York: Springer, 2003.
- Çelikkol, Suat. "Ebû Bekir Râzî'de Ruh Sağlığı: Aklın Önemi", *Bilimname* 51 (2024), 287-312. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1396158>
- Doufas, A. G., & Saidman, L. J. "Hypnosis and Anesthesia: Past and Present". *Best Practice & Research Clinical Anaesthesiology* 24/1 (2010), 71-82.
- Doygun, Meryem. "İsmâil Cürcânî'nin Zâhîre-i Hârizmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومية)". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6.1 (2023): 212-230.
- Dunn, P. M. "Aristotle (384-322 BC): Philosopher and Scientist of Ancient Greece". *Archives of Disease in Childhood-Fetal and Neonatal Edition* 91/1 (2006), F75-F77.
- Engel, G. L. "The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine". *Science* 196/4286 (1977), 129-136. <https://doi.org/10.1126/science.847460>
- Ergin, M. "Akşemseddîn'in Tıbbî Katkıları Ve Biyopsikososyal Şifa Anlayışı". *Türk Tıp Tarihi Araştırmaları* 20/3 (2013), 78-91.
- Ergin, M. *Edip Ahmet Yüekneki'nin Ahlakî Öğretileri ve Türk Toplumuna Etkisi*. Konya: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Gutas, Dimitri. *Avicenna And The Aristotelian Tradition: Introduction To Reading Avicenna's Philosophical Works*. Leiden: Brill, 2001.
- Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture*. London: Routledge, 2001.
- Günay, Nasuh. "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı." *Milel ve Nihal* 10.3 (2013): 85-110.
- Günler, Mevlüt. "Mevlevî Bir Hekimin Tarihsel İzdüşümü: Feridun Nâfiz Uzluk (1902-1974)". *Dört Öge* 24 (2023), 155-164. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.
- Gürkan, F. "Biruni ve Doğu Tıbbındaki Yeri". *Türk Tıp Tarihi Araştırmaları* 9/2 (2008), 45-57.
- Hammond, Timur. "Conjunctions Of Islam: Rethinking The Geographies Of Art And Piety Through The Notebooks Of Ahmet Süheyl Ünver". *Cultural Geographies* 30.3 (2023): 355-372.
- Harmancı, E., & Akpınar, A. "On Beşinci Yüzyıl Anadolusundan Bir Beslenme Kuramı: Hekim Şîrvânî'nin Sultâniyye Adlı Eseri". *Türkiye Klinikleri* 2/3 (2009), 67-74.
- İnayet, Alimcan. "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine." *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 1 (2013): 43-55.

- Jaiswal, Yogini S. ve Leonard L. Williams, "Ayurveda'ya Bir Bakış - Hint Geleneksel Tıbbının Unutulmuş Tarihi Ve İlkeleri", *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi* 7.1 (2017): 50-53.
- Kaygusuz, Sedat ve Özdeş, Emre. "Prof. Dr. Fuat Sezgin Ve İslam'da Bilim, Teknik Ve Tıbbı Bakış". *The Journal of Kırıkkale University Faculty of Medicine* 21/ 3 (Aralık 2019): 432-45. <https://doi.org/10.24938/kutfd.668034>.
- Kurt, Bahadır. "Süheyl Ünver'in Kütahya Defterleri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 65 (Temmuz 2020): 339-42.
- Malik, Fazlurrahman. *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, çev. Adnan Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016.
- Montgomery, Richard. "Avicenna And The Canon Of Medicine: The Basis Of Modern Medical Practice". *History of Medicine Journal* 10/3 (1997), 180-198.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Science And Civilization in Islam*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Orhan, Abdullah Taha. "Yeni Bulgu ve Yorumlar Işığında Akşemseddin'in Halifesi Abdurrahim Karahisârî'nin Biyografisi". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 2.2 (2019): 43-74.
- Özdoğan, Özdoğan. "Kanser Hastası ve Ailesine Manevi Bakım". Ed. Çay Şenler F. *Onkolojide Palyatif Bakım*. 1. Baskı. *Türkiye Klinikleri* (2020):52-58
- Parasuraman, Subramani, Gan Siaw Thing, and Sokkalingam Arumugam Dhanaraj. "Polyherbal Formulation: Concept Of Ayurveda", *Pharmacognosy reviews* 8.16 (2014): 73.
- Polat, Hulusi. "Atebetü'l Hakayık Ve Risâletü'n-Nushiyye'de İşlenen Ortak Değerlere Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım". *Güncel Yaklaşımlar Işığında Karşılaştırmalı Edebiyat Çalışmaları* (2022): 97.
- Pormann, P. E., & Savage-Smith, E. "Avicenna's Contributions To Medieval Islamic Medicine". *Islamic Science Review* 15/2 (2007), 122-140.
- Richter-Bernburg L. "Abu Bakr Muhammad Al-Razi's (Rhazes) Medical Works". *Medicina Nei Secoli* 6/3 (1994), 77-92.
- Richter-Bernburg L., "Abu Bakr Muhammad al-Razi's (Rhazes) medical works", *Medicina Nei Secoli* 6/3 (1994), 77-92.
- Sabuncuoğlu, Şerafeddin. "Cerrahiyetü'l Haniyye". *Medicine* 52.6 (2003): 1449-1454.
- Sayılı, A. *İslam Dünyasında Bilim Ve Teknik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982.

- Sezer Korucu, K., Çalışkan Söylemez, Ş., & Oksay, A. "Biyopsikososyal Yaklaşım ve Gelişim Süreci". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 12/30 (2021), 689-700. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.780418>
- Sezgin, Fuat. (2010). *İslam'da Bilim ve Teknik: Tıp Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Sharma, H., & Clark, C. *Contemporary Ayurveda: Medicine and Research in Maharishi Ayur-Veda*. Churchill Livingstone, 2012.
- Şehsuvaroğlu, B. N. "Anadolu'da Türkçe İlk Tıp Eserleri". *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 20/3 (1957), 87-93.
- Şeşen, R. "Orta Çağ İslam Tıbbında El-Cürçânî'nin Yeri". *Türk Tıp Tarihi Araştırmaları* 6/2 (1990), 45-58.
- Tarık, Ramazan. "Türkiye'de Takrîbü'l-Mezâhib Alanında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi." *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8.2 (2019): 605-620.
- Uğur, A. *Türk Tıp Tarihi Üzerine Makaleler*. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 2016.
- Uğurlu, Mehmet Cemil. "Büyük Bir Bilim Tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı (1913-1993)." (1996): 453-482.
- Unat, Yavuz. "Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış" Osmanlı Cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Widiana, I. Wayan. "Filsafat Cina: Lao Tse Yin-Yang Kaitannya Dengan Tri Hita Karana Sebagai Sebuah Pandangan Alternatif Manusia Terhadap Pendidikan Alam", *Jurnal Filsafat Indonesia* 2.3 (2019): 110-123.
- Winkelman, Michael. "Şamanizm İncelemelerine Yanıt. Bilinç ve İyileşmenin Nöral Ekolojisi". *Ritüel Çalışmalar Dergisi* 18.1 (2004): 119-128.
- Yavuz, Mustafa. "Lichens in al-Biruni's Kitab al-Saydanah fi al-Tibb". *Early Science and Medicine* 25.2 (2020): 152-172.
- Yıldız, M. A. "Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 212-225. 225,
- Zahoor, A., & Haq, Z. "Al-Biruni: The Pioneer Of Comparative Scientific Methods". *Journal of Islamic Science* 12/1 (1997), 15-30.